

PhD ÉRTEKEZÉS

GÁBOR ANNA

A ZSIDÓK BETELEPÜLÉSE ÉS ÉPÍTKEZÉSI EMLÉKEI
ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON

TÉZISEK

Témavezető: Dr. Paládi Kovács Attila egyetemi tanár, MTA r.tag

Történettudományi Doktori Iskola
Néprajz
Európai Etnológia Doktori Program

Budapest 2010

I. A kutatás célkitűzése, kérdéfeltevései

Ezt a munkát az 1980-as évek közepén kezdtem el. Egyszerre két célt tűztem magam elé: Épületemlékeket kerestem és a kezdetekre voltam kíváncsi. Azt akartam tudni, hogyan kezdődött a zsidók története Magyarországon. Úgy terveztem, hogy Szabolcs Szatmár megyében kezdem a terepmunkát. Először a történeti irodalmat kezdtem tanulmányozni mely tanulmány során nyilvánvalóvá vált, hogy amit legkevésbé ismerünk és amire én kíváncsi vagyok az, az ókori és középkori után, egy harmadik betelepülési hulláma a zsidóknak. A korai történetet Kohn Sámuel munkája fel is vázolja, és úgy tűnt, hogy az őt követő néhány történeti munka, ugyan abból a forrásból építkezik. A Magyar Zsidó Oklevéltár és ennek VII. kötetében Grünvald Fülöp és Ember Győző tanulmánya volt még a segítségemre, valamint Virág István dolgozatomban bevezetőjében említett, „A zsidók jogállása Magyarországon 1670-1780.” című munkája. Az említett munkák nagy vonalakban vázolják fel a betelepülés menetét. Mivel a pontos részletekre voltam kíváncsi ez után a Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltárban kerestem helyi vonatkozású, levéltári anyagot. A levéltári kutatás kapcsán három kérdésre kerestem a választ: mikor jöttek, honnan jöttek és mivel foglalkoztak a zsidók. Az 1980-as években ez az egész kérdéskör hiányzott mind a néprajzi tudományos irodalomból, mind a helytörténeti munkákból. Nagy segítségemre voltak a zsidóösszeírások, olyannyira, hogy a későbbiekben erre alapoztam azt a tanulmányt amelyet a történeti Szabolcs megye 18-19. századi zsidó betelepüléséről írtam. Munkám megírásáig nem jelent meg tudományos dolgozat ebben a témakörben. A kutatás előzményeinek csak a Magyar Zsidó Oklevéltárban közölt néhány tanulmány tekinthető, valamint a 19. század végéről Kohn Sámuel átfogó történeti munkája. Mint később kiderült velem egy időben hasonló témán dolgozott Farkas Rózsa, aki Szatmár megye 1848-as összeírását elemezte, valamint Varga László, aki országos méretekben vázolta fel a zsidó betelepülés újkori történetét.

Munkám két nagy részből áll.

a) Az első a zsidók betelepülése a fent jelzett három megyébe, népesedés- és bizonyos mértékben gazdaságtörténete. A foglalkozások alakulására nagy hangsúlyt fektettem. Ez utóbbival kapcsolatban bizonyos prekonceptióval éltem, amit szerettem volna igazolni az adatok alapján. Ez sikerült is, megyénként eltérő mértékben ugyan, de a mesterségek megjelenése a zsidók között már a 19. század elején megfigyelhető, ahogy a tiltások enyhülnek, vagy esetleg meg is szűnnek, egyre több szakmában és egyre nagyobb számban jelentkeznek. Fontosnak tartottam a szakmák és az egyéb foglalkozások részletezését.

Munkámban publikálatlan összeírásokat közlök és elemzek, a néhány korai és a 1749-es összeírás kivételével. Ahol publikált összeírásokat közlök, ott a Magyar Zsidó Oklevéltár VII. kötetére hivatkozom. Az Oklevéltárban már publikált regesztákat csak a korszak és a zsidók helyzetének illusztrálására közlöm, azzal a céllal, hogy jobban megvilágítsák azt a közeget amelyet azután az összeírásokból rekonstruálni lehet.

A vizsgálat a zsidóösszeírásokon alapszik, amelyeket főleg adóztatási céllal készített országos méretekben a Helytartótanács, és saját hatáskörükben a megyék. Az 1848-as zsidóösszeírással a zsidó népesség külön összeírása lezárult. Már az 1848-as adatgyűjtés is különbözik a korábbiaktól, más céllal készült és nem is mindenhol készítették el. Ily módon csak Szabolcs megyében tudtam beépíteni az anyagba. A másik két megyénél ez a vizsgálat a 19. század első harmadánál zárul.

b) A második rész építészeti emlékekkel foglalkozik. Nem elsősorban zsinagógákat kerestem. Főleg egyéb építményeket kutattam fel, amelyek addig elkerülték az érdeklődők figyelmét. Lakóházakat, rabbik lakóházát, rituális fürdőt, egyéb olyan épületeket amelyek a valamikori zsidó közösséghez tartoztak. Itt a fellelhető anyag későbbi, mint a településtörténetnél vizsgált időszak. Néhány kivételtől eltekintve az épületek a 19. század végéről és a 20. század elejéről valók. Az értekezésnek ez a része teljes egészében terepmunkán alapszik.

A levéltári kutatások eleinte ennek a terepmunkának az előkészítésére is szolgáltak. Azokat a településeket kerestem, ahol egykor nagylétszámú zsidó közösség, később hitközség volt. Az volt az elgondolásom, hogy ahol valamikor sokan éltek, az épületekből is több volt, és ott ahol valamiből több van, ott talán jobban megmarad valami. Ott fogom keresni a zsidó élet épített nyomait. A későbbiek ezt az elgondolást igazolták. Az épületekről fotókat készítettem, jónéhányat közülük felmértem, majd ennek alapján felmérési tervet készítettem. Így együtt: felmérési dokumentációt. (1986-88 és 1989-90 között két alkalommal a Soros Alapítvány ösztöndíja és 1990-ben a Memorial Foundation for Jewish Culture szerény ösztöndíja segítette a terepmunkát. Támogatta munkámat. Németh Péter régész is aki akkor a Jósza András Múzeum igazgatója volt.)

II. Az anyaggyűjtés és feldolgozás forrásai és módszerei

A történeti rész alapvetően levéltári forrásokon, eddig még nem publikált adó- és népességösszeírásokon alapul. A néhány korai, publikált összeírást a teljesség kedvéért közlöm, a Magyar Zsidó Oklevéltárból, a legkorábbi időkre 16-17. század vonatkozó ugyanitt közölt regesztákat szintén ezért.

A zsidókat külön írták össze, a különböző címeken (rendkívüli adó, hadiadó, később

toleranciális adóként) rájuk kivetett adók beszedése céljából. Az 1700-as évek elejétől készítettek először a Kamarák, különösen az északi országrészben a Szepesi Kamara volt aktív ezen a téren, majd a Helytartótanács készítetett ilyen összeírásokat. E mellett a megyék is adóztatták a területükön élő zsidókat, amihez szintén összeírásokat készítettek.

Külön kell megemlíteni az 1848-as zsidóösszeírást, amelyet már egészen más céllal, a zsidók polgárosításához, teljes jogú polgárokká tételéhez készítetett az új magyar kormány. Rövid fennállása alatt ezt a feladatot nem tudta befejezni. Néhány megye eleget tett a felszólításnak és elkészítette a nagyon részletes népességösszeírást. Ezt sajnos csak Szabolcs megyében találtam meg. A másik két megyében a 19. század első harmadával lezárul a zsidók összeírása.

Ezek az iratok képezték kutatásom fő bázisát. Legtöbb esetben az adatokat táblázatba foglaltam, amellett, hogy szövegesen is elemzem. A jobb áttekinthetőség, vagy egyáltalán az áttekinthetőség és az összehasonlítás így válik lehetővé.

A kisebb, töredékes összeírásokat néha csak szövegesen közlöm. A nagyobb, vagy lényeges változásokat tartalmazó összeírásokat minden esetben táblázatba foglaltam, különböző szempontok szerint. A táblázatokat aszerint készítettem, hogy az összeírás mit tartalmazott, de ha lehetőség volt rá a következő szempontokat emeltem ki: a népesség területi megoszlása, család és lélekszám szerint, születési hely, mikor jöttek Magyarországra, honnan érkeztek, foglalkozás, gyerekszám, a gyerekek átlagéletkora, a családfők átlagéletkora. Területi egységnek a legtöbb esetben a járásokat vettem. Mind a három megyében éltem azzal a lehetőséggel hogy egy egy települést külön vizsgáljak. Így különböző típusu településeken a helyi társadalomban elfoglalt helyükről és a zsidó közösség szerkezetéről kaphatunk információt.

E mellett fontosnak tartom a még publikálatlan összeírásoknak, mint a korszak dokumentumainak közlését is, amelyek bizonyos régi és erősen beidegződött vélekedéseket a keleti zsidók beözönléséről, legalábbis a 19 század közepéig erősen megkérdőjeleznek.

III. A kutatás eredményei

A történeti vizsgálat megyék szerint

Az 1980-as évek közepén a Szabolcs-Szatmár megyéből csak a történeti Szabolcs megyére vonatkozó adatok voltak elérhetők a nyíregyházi Levéltárban. A Szatmár megyei összeírásokból volt ugyan, de kevés és hiányos, az egykori Bereg megyéhez tartozó részről az anyag Beregszászban van, és ez még ma is nehezen kutatható.

A történeti Szabolcs megyére vonatkozó anyag viszont elég terjedelmes volt ahhoz, hogy az engem érdeklő minden kérdésre választ kaphassak, egyúttal felvázolva a zsidó

népesség újkori betelepülésének történetét Szabolcs megyébe a 19. század közepéig.

A Szabolcs megyei betelepülés történetét vizsgálva az *első lényeges eredménye* a kutatásnak, és ez a rendelkezésre álló adatokból egyértelműen bizonyítható, hogy a megye a zsidók betelepülése szempontjából másodlagos helynek tekinthető, létezett egy belső migráció, amelynek fő iránya északkeletről délre irányult. A migráció állomáshelyein akár le is telepedhettek a családok, és esetleg csak a gyerekek mentek tovább. Ez a megtelepedés különböző időkben zajlott és még a 19. század közepén is folytatódott. Erre a mobilitásra rá voltak kényszerítve a zsidók, mivel a számukra elérhető (nem tiltott) foglalkozások korlátozottak, ezért egy-egy településen, vagy annak bizonyos körzetében már nem maradt megélhetési lehetőség. Ennek ellenére, a megélhetési kényszer nagyon sok foglalkozási variációt hívott életre. A nagy haszonbérlektől (árendator principalis) az alhaszonbérlelőig, az egy üsttel rendelkező pálinkafőzőktől a bérmunkásokig, zsellérekig, az egy-két jómódú kereskedőtől a nagyszámú házalókereskedést folytatóig, a házaknál alkalmazott tanítóktól a mesteremberekig és ezeknek különböző variációjáig terjed sor. A mesterségek először az 1770-es népeségöszeírásban jelentek meg. Addig egyedül a mészáros foglalkozás volt az, ami ide sorolható. Ekkor egy foltozó szabó és két aranyműves képviselte a kézművességet. A 19. század elejére megnő a számuk, és a század további évtizedére annyira gyakorivá válik az iparúzés, hogy közel azonos lesz a számuk a kereskedés valamilyen fajtáját folytatókkal. A szabó foglalkozás mindig is vezető helyen állt a foglalkozások kiszélesedő skáláján. Szabolcsban földművesek is voltak a zsidók között. Az értelmiséget egy-egy orvos (külföldről beköltözött) mellett a tanítók és a rabbik képviselték. Az egyházi emberek a vizsgált időszak végéig gyakran települtek be Lengyelországból, vagy más északi területeken lévő vallási központokból. A zsidó népesség gazdaságilag differenciált volt. Később vallásilag is differenciálódott, de az az időszak már túlnyúlik dolgozatom történeti részének időkeretein. Az újonnan betelepülők általában fiatalabb családok, ami a gyerekek életkorából látszik. Néhány összeírásban szerepel a családfő születési helye. Ebből a betelepülés iránya, esetleg útvonalai is megtudható. A zsidó népesség kizárólag családokból áll. Nem házasodtak nagyon korán, de a házasság maga elvárás volt. Így csak néhány özvegy és idős özvegy férfi vagy nő él egyedül. A házasság eleinte mindenképpen területileg exogám, de ennél több az összeírásokból nem derül ki. A családok nukleáris családok, ritka, amikor felnőtt testvér, vagy szülő együtt él a családdal.

Az 1848-as összeírásból, amelyben a gyerekek születési helye is fel van tüntetve, a 19. század első felének migrációs útvonalai tisztán kirajzolódnak. 1840-ben kibővült a zsidók mozgásterét, azzal, hogy az eddig tőlük a letelepedésre elzárt városok is megnyíltak előttük,

ami újabb mozgást és nagyobb mozgásteret eredményezett. Az 1848-as Szabolcs megyei összeírásban Nyíregyháza esetében ez a kezdeti folyamat is nyomon követhető. Szabolcs megyébe a legnagyobb betelepülés az 1800-as évek első két évtizedében zajlott le, utána a század közepéig ilyen arányú betelepülés nem volt tapasztalható.

Az volt a tervem, hogy a belső migráció útvonalát követve visszafelé haladok azokon az útvonalakon, ahonnan Szabolcs megyébe települtek, és ezért a legtöbb betelepülőt adó Zemplén megyében folytattam a kutatást. Ehhez az elgondoláshoz ragaszkodva, tovább északra a ma Kelet-Szlovákia területén lévő egykori Sáros megye és Abauj megye levéltári anyaga következne, de egy kitérővel Borsod megyével folytattam, ugyanis onnan is számosan jöttek a korábban vizsgált területre, és ezzel a mai Magyarország északkeleti régiójának nagyrészét feltérképeztem.

A történeti Zemplén megyéről hiányosabb források álltak rendelkezésemre, ezért vázlatosabb a kép amit a betelepedésről fel tudtam rajzolni. Zemplénben nem készült el az 1848-as összeírás, így az utolsó az 1821-es - sajnos csak töredékes - zsidóösszeírás, amit feldolgoztam.

Zemplén megyében a Szepesi Kamara már az 1600 évek végén is készített összeírásokat zsidókról. Akkor még csak a megye északi részén laktak, haszonbérletből és kereskedésből éltek. Az 1720-as évekre már a megye déli részein is metelepdednek, sőt a későbbi nagy zsidó közösségek lakóhelyein már akkor is több család lakik. Az 1730-as évek végén, már több mint félezer fő a zempléni zsidók száma. A legtöbben Lengyelországból jöttek, de kisebb számban morvaországi betelepülők is érkeztek. A magyarországi születési hellyel rendelkezők a megye északabbi, zsidók által már korábban lakott vidékéről származtak. Ezekben a korai időkben, és ez mind a három megyére érvényes, a többség még gyakran változtatta a lakóhelyét, de már voltak olyanok is, akik több évtizede ugyan azon a helyen éltek. A haszonbérleti szerződéseket évenként újították meg, és ez lehetőséget adott a helyváltatásra.

Az 1770-es népességösszeírásból sokat megtudhatunk a foglalkozásokról is. Haszonbérlők és alhaszonbérlők, vagy azok alkalmazottai voltak. Kocsmabérlet és a szeszfőzés volt a leggyakoribb megélhetésük. Zemplénben már főleg pálinkát főztek. A sörfőzés Szabolcs megyében volt elterjedt foglalkozás. Borsod megyében egyáltalán nem találunk sörfőzőt a zsidók között, ott csak pálinkát főztek. Saját, vagy az uraságtól bérelt üstöt használtak, olykor alhaszonbérlokként. Kevés köztük a kereskedő és a mesterember. Egy-egy szabó, aranyműves és ezüstműves, varga, könyvkötő, akadt. a városokban.

A zsidók a településeken nem elkülönülten éltek. Munkájuk során legtöbbször naponta

kapcsolatba került a keresztény lakossággal. Ez fordítva is igaz volt, mivel ők sem voltak önellátók, nekik is igénybe kellett venniük a keresztények szolgáltatásait. A településeken belül Magyarországon később sem különültek el a zsidók, nem voltak külön zsidó utcák. Együtt éltek a keresztényekkel. Az összeírásokban gyakran szerepelnek keresztény szolgálók, szolgák is.

A vizsgált időszakra esik II. József türelmi rendelete (1783). A nyelvhasználat szabályozása, a tartományokban használt nyelven történő világi oktatás kötelezővé tétele mellett, a zsidóknak megengedi a kézművesmesterségeket, nem csak a nemesek szolgálatára, és nem csak olyan városokban, ahol nem működnek céhek, ahogy ez korábban szabályozva volt. A rendelet hatása látható a 19. század első évtizedében készült összeírásokon, a zsidó kézművesek száma a mesterségek köre is jócskán kiszélesedik.. Töredékes összeírás maradt fenn Zemplén megyéből a az 1800-as évek első évtizedéből. A zempléni születésű családfejek több mint a felét teszik ki az összlétszámnak, a beköltözők a szomszédos megyékből jöttek. A külföldről betelepülők, mintegy egyharmadát teszik ki a népességnek. Elenyésző kivételtől eltekintve Galíciából jöttek. A megye déli részén nagyobb településeken és városokban nagylétszámú zsidó közösségek élnek, az északi részen kis falvakban szétszórta. A mesterségek eleinte csak a városokban jelennek meg. Viszonylag kevés a kereskedő. A fő megélhetési forrást még ekkor is a haszonbérletek jelentik. A kincstárnak fizetendő adót és a megyei adót is a zsidó közösség együtt fizette; a tehetősebbek többet, a szegények kevesebbet. Volt aki semmit sem fizetett. Őt szegény, öreg, vagy koldus beírással jelezték az adóösszeírásokban. Ez nem helyi jelenség, országosan így szabályozták.

Borsod megyébe először Morvaországból érkeztek zsidó betelepülők, az 1700-as évek elején. Ebben a megyében jelentősebb a Morvaországból való beköltözés, de Lengyelországból is jöttek betelepülők - valamint úgy mint a másik két megyébe - a későbbiek folyamán, az északabbra fekvő magyarországi megyékből. A foglalkozásokat eleinte, ahogy a többi megyében is, kizárólag a haszonbérletek jelentették. Borsodban nagyon sokáig megmaradt a különböző italkészítés és italméréssel kapcsolatos foglalkozási kör. Nem bővült, vagy csak nagyon lassan, más haszonvételi ágak bérbevételével. A nagyobb hasznot hozó közvetítő kereskedelem, csak egy-két esetben látható, (a fizetett adókból). A kereskedő tevékenységet folytatók többsége házaló kereskedésből élt. Miskolcon az 1730-as években az ott lakó zsidók mindegyike kereskedést folytatott. A század utolsó harmadára (Hejő-) Csabán, Miskolcon és Vathán alakul ki nagyobb közösség; ez húsz és harminc köztöti családszámot jelent. A megye 59 településén élnek ekkor kisebb-nagyobb számban zsidó családok. A foglalkozások alakulása érdekes adalék a 18. század második fele falusi társadalmának

képéhez, és a zsidók szempontjából is tanulságos. Azt gondolhatnánk, hogy a viszonylag kevés foglalkozás amit űzhettek, egyhangú foglalkozási megoszlást teremt, ami részben igaz is, de annak a viszonylag kevés foglalkozásnak mégis olyan széles variációs lehetőségét használták ki, ami végül is változatos képet eredményezett. Aki tehetett, vagy aki rákényszerült több, olykor háromféle foglalkozást is folytatott.

A szűk lehetőségeket maximálisan ki kellett használniuk a megélhetéshez, mivel mindenhol, és mindenért fizetniük kellett. A különböző foglalkozások után is fizettek a földesuraknak. Nem csak az árendátorok. Árendátor viszonylag kevés van, de az összeírásból úgy tűnik, működött egy alvállalkozói szerkezet és a haszonbérloknek is voltak haszonbérloői, akiknek alkalmazottai voltak. Így a legszegényebb ember is el tudott szegődni valakihez dolgozni. Az alkalmazottak néhány helyen a munkaadóik házában laktak. A legszegényebbeknek a felesége is kétkezi munkás volt, amit az összeírás jelez. Ilyen egy-két tanító, kocsmai alkalmazott. Az idős, vagy beteg embereket segítette a közösség. Ezt is jelöli az összeírás.

Borsodban is az 1774-es összeírásban jelennek meg először a mesteremberek, de kis számban, és ugyan azok a mesterségek, mint Zemplénben. Borsod megyében a mezővárosokban az országos átlagnál több volt a nemes, és ez kedvezett a zsidók letelepedési lehetőségeinek, a különböző haszonvételek bérbevételével. Ahol nem nagybirtokon telepedtek le zsidók, ott a kismemesi közbirtokoságok haszonvételeit bérelték.

Borsod megyéből a 19. század elejéről a hiányos, de információkban gazdag 1821-es összeírás adatait mutatom be. Teljes egészében közlöm viszont az 1831-es teljes megyére kiterjedő összeírást. A foglalkozások alig változtak, a haszonbérlet és a házaló kereskedelem a legelterjedtebb, a mesteremberek száma, a másik két megyénél sokkal kevesebb.

A 18. század második fele és a 19. század első felének zsidó története kevésbé kutatott. Nagy vonalakban, és általánosságokra szoktak hivatkozni a későbbi korszak kutatói. Ezzel a dokumentumokon alapuló elemzéssel és a dokumentumok közzétételével igyekeztem hozzájárulni a korszakról nyerhető részletesebb, pontosabb kép kialakításához.

Építkezési emlékek

Zsidó vonatkozású építkezési emlékek kutatásánál az elsődleges célom a dokumentálás volt. Megmenteni az enyészettől és a feledéstől valamit az elpusztított zsidó közösségek építkezési hagyatékából. Nem tudom azt mondani, hogy az utolsó pillanatban, mert az akkor már elmúlt. Ismerve a falusi viszonyokat, hogy általában jóval tovább megőriznek mindent mint a nagyobb városokban, ahol több az ember, értékesebb a hely, mégis reméltem, hogy valamit találni fogok. Amíg a betelepülés kezdeteit vizsgáltam és így a 19. század közepéig jutottam

el, az épületeknél nem ez volt a helyzet. A terepmunka idején fellelhető épületanyag néhány kivételtől eltekintve - amilyen a mádi épületegyüttes és a vele szomszédos tarcali zsinagóga - késői, a 19 század utolsó harmadából és a 20 század első éveiből való.

Elsősorban lakóházakat, rabbik lakóházait, rituális fürdőt kerestem, azért, mert a zsinagógák iránt már akkor is volt érdeklődés. A fent említett, főleg falusi épületek viszont teljesen kívül estek a kutatók érdeklődési körén, senkinek nem jutott eszébe ezekkel foglalkozni. Egy rövid kitérő erejéig azonban foglalkozom a mádi épületegyüttessel, már csak azért is, mert a rabbiház és jesíva épülete a témámhoz tartozik, és ha már ezt megemlítem, nem lehet szó nélkül hagyni a gyönyörű mádi zsinagógát sem.

A zsidók újkori betelepedésüknek legkorábbi szakaszában még nem rendelkeztek saját épületekkel, bérlők voltak az uradalmakhoz tartozó házakban. A földesúr által építtetett kocsmát, sörfőzdét, malmot, mézszárséket bérelték, és ennek legfeljebb karbantartásáról kellett gondoskodniuk. A korai összeírásokban jelzik, hogy kinek a házában lakik egy-egy család. A Magyar Zsidó Oklevéltár közli az 1740-ből származó Szatmár megyei összeírást, ahol részletesen szerepelnek a lakáskörülmények. E szerint a házak több szobából álltak, amelyek valószínűleg egymás mögött sorakoztak, külön bejárattal, és mindegyikben egy-egy család lakott, egyik ilyen szoba volt az imaszoba is. Laktak még férfiak egy szobában, anélkül, hogy rokonok lettek volna. Ők az újonnan jöttek, akiknek még nem volt családjuk, vagy nem hozták őket magukkal. Laktak ezen kívül zsidók keresztények házában is. Itt már szerepel néhány olyan családfő is, aki házat épített magának. A zsellér zsidók külön vannak felsorolva, ők az árendát fizető haszonbérlőknél laktak. A városban néhány zsidó kereszténynél lakott zsellérségben. A 18. század végétől II. József türelmi rendeletét követően, lehetőségük nyílt a hitközségeknek saját zsinagóga építésére.. Ekkor már nem csak állandó megtelepedésről, hanem komoly hitközségi életéről, és ott ahol templomot is tudtak építeni, jelentős anyagi bázisról is beszélhetünk. Addig, amíg nem volt erre lehetőségük, lakóházakban kialakított imaszobákban imádkoztak. Ez tehát nem ad pontos képet a saját építkezés kezdeteiről, de viszonyítási pontnak tekinthető. Szabolcs megyéből az 1843 –ban megalakult Tűzkármentesítő Intézet iratanyagában van sok utalás arra, hogy milyen épületekben laktak különböző foglalkozású zsidók az 1840-es években.

A betelepedés történetének vizsgálata során kirajzolódó képből látható, hogy nagyobb lélekszámú közösségek a 18. század utolsó harmadára alakultak ki. Bár a zsidók jelenléte a középkortól az ország bizonyos területein folyamatosnak tekinthető, a településeikben nincs meg ez a folyamatosság. Ahogy utaltam rá az első részben, jogviszonyaikban is változás történt, ennek megfelelően a zsidók számára új letelepedési pontok alakultak ki, melyeket a

középkori szabályozások már nem korlátoztak. Főleg ennek tulajdonítható, hogy a vizsgált időben a zsidó lakosság elhelyezkedését az egyes településeken belül törvények már nem szabályozták, nem voltak számukra kötelezően kijelölt helyek, ott lakhattak, ahol tudtak. A későbbiekben voltak ugyan olyan utcák, ahol főleg zsidó családok laktak, de ez nem azt jelentette, hogy ne laktak volna máshol is, a keresztény lakosokkal vegyesen. Általában a zsidó templom körül zsidók laktak. A települések magja minden esetben középkori eredetű, így a zsidók, akik később települtek be, nem ezen a részen, hanem az újabb utcákban telepedtek le. Ott ahol városias fejlődés indult meg a 19. század közepén, nem utolsó sorban a zsidók nagyszámú jelenléte következtében, az újonnan kialakított városmag közelében, vagy új üzleti utcákban laktak, nyitottak műhelyeket. A legtöbb esetben ugyanabban a házban laktak, ahol a bolt, vagy a műhely volt. A műhely gyakran nem is az utcafronton volt, hanem a belső udvarról nyílt. A 19. század végére kialakult kereskedelmi központokban voltak olyan házak, ahol az utcai fronton nem is voltak lakások, mint például Kisvárdának az üzletsori részén, és a keskeny udvari épületszárnyban helyezkedtek el a mai szemmel nézve igen szerény lakások. Ahol kevésbé volt városias a település, vagy a településnek az a része ahol a bolt, vagy műhely volt, ott kényelmesebb lakóházak álltak. Utcafronti lakásokkal, ami mellett az utcára nyíló üzlethelyiség is elfért, vagy a hátsó traktusban lazábban elhelyezett lakásokkal. Ez a hátsó traktusos építkezés, egymás mögött elhelyezett, az udvarra nyíló lakásokkal gyakori volt a vidéken, főleg a kisvárosokban. Ez már egy városias beépítési szerkezet. A szegényebb családok a kisebb hátsó lakásokat bérelték. A falvakban élő zsidók lakóházai általában nem különböztek a falu többi házáétól. Ennek ellenére találtam néhány épületet, amelyek határozott sajátosságokkal rendelkeznek

Amikor a zsidóknak lehetőségük nyílt saját építkezésre, a helyi építkezési szokásokat vették át. Mindemellett vannak építkezésüknek sajátosságai, amik egy viszonylag késői betelepülés nyomát őrzik, oly módon, hogy a betelepülők, korábbi lakóhelyük építkezési szokásait magukkal hozták. Ezek jól megkülönböztethető jegyek, mivel eltérnek a környezettől. A régen itt élők ugyanolyan lakóházakat építettek mint amilyen azon a vidéken szokásban volt. A legszembetűnőbb ilyen jellegzetesség az épített *szukka*, vagyis olyan lakóház, vagy imaház amelynek nyitható teteje van, mégpedig azért, hogy a *szukkoti* sátort az épületen belül lehessen kialakítani. Erről az épített *szukkáról* a hazai szakirodalomban én írtam először. Lerövidített formában meg is jelent a Múlt és Jövő 1992/1. számában.

Három olyan épülettel kezdem a bemutatott épületek sorát, ahol az építetők korábbi otthonuk jellegzetes építkezését hozták magukkal. A továbbiakban öt olyan lakóházzal folytatom, amelyben szintén épített *szukkát*, nyitható tetőt találtam.

A *mikve* is azok közé az építmények közé tartozik, amelyet kerestem. Négy *mikvét* találtam, ebből az egyik, Mátészalkán, már a háború után készült, a lebontott közösségi *mikve* helyett, a *rabbiház* földszintjén. A másik három közül kettő privát egy pedig közösségi *mikve* volt.

Néhány *rabbiházat* is találtam, dokumentáltam, mindegyiknek megvan a maga építészeti sajátossága és jelentősége is. A bodrogkeresztúri, Reb Sájele, az egyik utolsó csodarabbi otthona és irodája volt. A rabbilakások általában a zsidó templom közelében álltak, és valamelyik szomszédságában, a közösség egyéb vallási szempontból fontos kiszolgálóépületei is helyet kaptak. Ezek közül *pászkasütőt* már sehol nem találtam.

A kisvárdai *hasszid zsinagógát* szintén dokumentáltam. Mivel az épületben a háború után szükséglakásokat alakítottak ki, és Kisvárdán nem messze tőle ott áll a múzeum má átalakított díszes 20. század első éveiből való nagy zsinagóga, ez az épület elkerülte az érdeklődők figyelmét. Érdekes módon építészeti szempontból ugyanabba a csoportba tartozik, mint az épületek nagy része, amelyekkel foglalkoztam.

Még egy épülettípust kezdtem dokumentálni, de arról jobbra csak fotókat készítettem. A boltépületeket, olyan falusi boltokat fényképeztem, amelyek vagy külön, vagy lakóházzal egybeépülve, de eredeti, vagy közel eredeti állapotukban álltak még.

A szerzőnek a témakörben megjelent publikációi

A zsidók betelepedése a mai Szabolcs-Szatmár megyébe a XVIII. század elejétől a XIX. század közepéig. In.: A hagyomány kötelékében. Szerk. Kriza Ildikó. Budapest, 1990. 187-192.o.

A teljes tanulmány: A zsidók betelepedése Szabolcs és Szatmár vármegyébe. (18-19. század) Szabolcs-Szatmári Szemle 1991/1. 32-50.o

A szukka. Múlt és Jövő, 1992/1. 87-90. o.

Durától Rembrandtig. Rachel Wischnitzer és az Európai zsinagógák. Pavilon/9. 1994. 2-6. o

Zsidók betelepedése Zemplén megyébe a 17. század végétől a 19. század elejéig. In.: Otthonkeresők, otthonteremtők. Szerk. Schweitzer Gábor. Budapest, 2001. 18-43.o.

A nagykanizsai zsinagóga. Budapest, 2010.

A tóra díszei. A szimbólumok értelmezése. Megjelenés alatt. (Ethnica)

Tóraszekrény-függöny Óbuda, 1742. A szimbólumok értelmezése. Megjelenés alatt (Magyar Iparművészet 2010/4)

Hivatkozások munkáira

Buczko József: Újfehértó zsidósága. Újfehértói Városi Múzeum kiadványai 2. 1998

Csíki Tamás: A zsidóság városokba telepedésének és gazdasági térfoglalásának néhány sajátossága Észak-, Északkelet Magyarországon. (mek.hiif.hu/02000/02097/html/csiki.htm) (utolsó letöltés 2010.0916.)

Csíki Tamás: A városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. Budapest, 1999

Halmos Sándor: Adatok Bereg és Szabolcs vármegye zsidósága történetéhez a letelepedéstől napjainkig. (Gondolat) 2009

Kövér György: Performációk. I. „Zsidó társadalom” Tiszaeszláron a nagy per előestéjén. Korall 17. szám 2004. 5-42. o.

Magyarországi zsinagógák (Gerő László főszerkesztő). Budapest, 1989

Nagy Ferenc: A nyíregyházi zsidóság pusztulása. Nyíregyháza, 2004

Ricu Zoltán: A nyíregyházi zsidóság története. (1840-1872) és intézményei kiépülése. Doktori (PhD) értekezést (phd.okm.gov.hu/disszertaciok/ertekezesek/2004/de-2142.pdf)(utolsó letöltés 2010.09.16)

Varga László: Zsidó Bevándorlás Magyarországon. Századok 126/1.1992